

Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Alfabe Gelişimi

Vedat KARTALCIK

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet|Türklerin metinlerle belgelenebilen tarihte kullandıkları ilk alfabe Köktürk işaretleridir. Köktürklerin Ötükendeki hâkimiyetleri sona erdikten sonra, Uygurlar döneminde farklı dinleri kabul eden Türk toplulukları tarafından Mani, Soğut, Uygur, Süryani, İbrani alfabeleri; Brahmi, Tibet yazıları gibi farklı alfabe ve yazı sistemleri kullanılmıştır. Grek alfabesi de Hristiyan Türkler ile misyoner rahip ve tüccarlar tarafından Türkçenin yazımında kullanılmıştır. X. yüzyılda İslâmı kabul eden Türkler uzun bir süre Arap alfabesini kullanmışlardır. 19. yüzyılda başlayan yenileşme hareketleriyle birlikte, Arap alfabesinin Türkçe sesleri karşılama yetersiz kaldığı ve başka gerekçelerle Arap alfabesinin ıslah edilmesi gerektiği fikri tüm Türk dünyasında dile getirilmeye başlamıştır. XX. yüzyılın başında neredeyse çeyrek asırlık bir sürede Türk dünyası alfabe ıslahı ve yeni bir alfabe kabulü meselesi üzerinde durmuş, bu konuyla ilgili kurultaylar düzenlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Alfabe, Türk Alfabeleri

Grek alfabesinin ilk işaretleri olan *alfa* ve *betanın* birleşmesinden oluşan *alfabe* çok eski ve uzun bir oluşum sürecinden sonra, her sese bir işaretin karşılık geldiği bugünkü fonetik biçimine kavuşmuştur. Alfabenin ortaya çıkmasına sebep olan bugün resim yazısı (pictography) olarak bilinen, mağara duvarlarına kazılmış resimler M.Ö. 2500-2000 yıllarına tarihlendirilen ilk yazı örnekleri olarak bilinirler. Bu resim yazısı zamanla fikir yazısını (ideogram) oluşturmuştur. Fikir yazıları olarak bilinen Mezopotamya, Mısır, Girit ve Hitit yazıları aslında resim, fikir ve bu yazıların daha ileri şekilleri olan fonetik yazıyı da içlerinde barındırıyorlardı.⁹⁴

Fonetik yazının ilk örnekleri olarak bilinen çivi yazısı Sümerler, Akadlar, Babiller, Asurlar, Hititler, Huriler, Elamlar, Mitanniler, Luviler, Urartular ve Persler tarafından kullanılmıştır. Çivi yazısı, içinde hareketi ifade eden sembolleri, ideogramları, fonetik işaretleri ve determinatifleri barındırmaktadır. M. Ö. VII-VI. Yüzyıllarda Aramice'nin ortak iletişim dili olması çivi yazısının kullanımdan kalkmıştır.⁹⁵

Antik dönemin en önemli yazı sistemlerinden biri olan Mısır yazısı (hieroğlif) M. Ö. 4000 –M. S. 400 yılları arasında Mısırdaki kullanılmıştır. Bu yazının işlenmiş biçimine hieratic ve demotic adlarını alır. Hieroğlifi ilk olarak Champollion tarafından 1822 yılında çözülmüştür.⁹⁶

Ege Bölgesi yazıları da antik dönemde kullanılan yazılardandır. Resim yazısı, Linear A ve Linear B olarak adlandırılan bu yazılar M. Ö. 2800 ila M. Ö. 1600 yıllarında Kıbrıs, Girit ve Ege Bölgelerinde kullanılmıştır.⁹⁷

Hindistan'ın İndus vadisinde, sonradan Brahmi yazısına kaynaklık ettiği bilinen ideografik, çivi ve hece yazıları karışımı bir yazı sisteminin M. Ö. 2500 civarında kullanıldığı bilinmektedir.⁹⁸

Alfabe yazısına girmeyen bir yazı da Çin yazısıdır. Çin yazısının en eski örnekleri M. Ö. XVIII-XII. yüzyıla aittir. Bu yazının eski zamanlardaki ideogram karakterleri bugüne logogram olarak gelmiştir.⁹⁹

Bugünkü bilimiz eski çağlardaki yazı sistemlerinin zamanla yerini fonetik alfabeyle bırakmıştır. Alfabenin de en eski örnekleri M. Ö. 1700-1330 yıllarında Mezopotamya ve çevresinde bulunmuştur. Alfabenin ortaya çıkışı ve yayılışıyla ilgili olarak bazı teoriler ileri sürülmüştür.¹⁰⁰

Bu teorilerde bugünkü alfabelerin ilk ve sonraki şekilleri arasında bağlar kurulmaya çalışılmıştır. Proto Sina yazısının Mısır hieroğliflerine ve devamında Kuzey Sami alfabesine; proto Sami alfabesinin Güney Sami, Kuzey Sami (Arami ve Kenan), İbrani, Palmira, Nasturi, Mani, Brahmi, Haroşti, Soğut, Ermeni, Gürcü, Uygur ve Tibet alfabelerine; Punik veya Pön olarak da adlandırılan Fenike yazısının Eski Libya, İberyaya, Grek, Slav, Etrüsk, Likya, Frigya, Pampilyon, Lidya, Karya, Kıpti, Arap ve Latin gibi alfabelerin oluşumuna kaynaklık etmiştir.¹⁰¹

⁹⁴ Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara 2006, 15-16. s.

⁹⁵ Hatice Şirin User, age., 16-17. s.

⁹⁶ Hatice Şirin User, age., 17. s.

⁹⁷ Hatice Şirin User, age., 17. s.

⁹⁸ Hatice Şirin User, age., 17. s.

⁹⁹ Hatice Şirin User, age., 17. s.

¹⁰⁰ Hatice Şirin User, age., 18. s.

¹⁰¹ Hatice Şirin User, age., 18-21. s.

Bugün bile kaynağı tam olarak belirlenememiş, üzerindeki tartışmaların hâlâ devam ettiği Hint alfabeleri ve Runik alfabe gibi yazı sistemleri mevcuttur.¹⁰²

Eski Türkçe Döneminde Kullanılan Alfabeler

Türkçenin yazılı kaynaklarından takip edebildiğimiz ilk örnekleri Köktürk/Orhun yazısı ile yazılmıştır. Bu metinler ve yazıldıkları alfabe, Batılı Türkologlar tarafından, İskandinav bölgesinde bulunan Runik alfabeyle yazılmış belgelere benzediği için, Sibiryâ Run harfleri, Yenisey Run harfleri, Runik alfabe ve Türk Run yazısı olarak adlandırılmıştır.

Köktürk işaretlerinin nerede ve ne zaman ortaya çıktığı üzerinde pek çok araştırma yapılmıştır. İlk olarak VII ila X. yüzyıllara tarihlendirilen Orhun ve Yenisey abidelerinde karşılaştığımız bu yazıların, Issık Köl yakınındaki Esik kurganında bulunan M. Ö. IV-V. yüzyıla tarihlendirilen gümüş bir tasın üzerinde Köktürk işaretleriyle yazılı 26 harflik bir metin yer almaktadır. Bu gümüş tas bize Köktürk işaretlerinin Milattan önceki yıllarda da kullanıldığını göstermiştir.¹⁰³ Ancak tas üzerindeki 26 harflik yazının Türkologlar tarafından farklı okunması, bu yazının henüz açıklığa kavuşturulamadığını göstermektedir. Bu nedenle şimdilik kaydıyla Türkçenin en eski yazılı belgesi olarak Çoyrın yazıtı (687-692) kabul edilmektedir.

Köktürk işaretleri yalnızca Köktürklerin yaşadığı Ötüken bölgesinde değil, farklı coğrafyalarda metal veya taş eşyalarla, kaya, ağaç kabuğu ve kağıt üzerlerine yazıldığı yapılan çalışmalardan öğrenmekteyiz.¹⁰⁴ Köktürk işaretlerinin kullanımı 30 milyon km²lik bir alana yayılmıştır.¹⁰⁵

Köktürk işaretlerinin kökeni hakkında pek çok teori ileri sürülmüştür. Köktürk işaretlerinin İskandinav Runik yazısından doğduğunu kabul eden görüş bunların ilkidir. Bu görüşün temsilcisi Heikel'dir. Daha sonra Köktürk yazısı ile Grek yazısı, hatta eski Sami yazısı ve Likya, Firikya, Hitit yazıları arasında ilgi kuran görüşler dahi ortaya atılmıştır. Bu görüşler Otto Donner, Heinrich Julius von Klaproth ve Altay Amanjolov tarafından kabul görmüştür.¹⁰⁶ Köktürk işaretleriyle yazılmış Orhun Abidelerini ilk çözen Türkologlar V. Thomsen ve W. Radloff Köktürk işaretlerinin Aramî veya Soğut alfabelerinden geliştiğini savunmuşlardır.¹⁰⁷

Türk millî şuuruna en yakın olan Köktürk işaretlerinin Türk damgalarından doğduğunu ileri süren görüştür. Bu teori ilk olarak Aristov ve Mallitskiy tarafından ileri sürülmüş, Ahmet Caferoğlu, Ahmet Cevat Emre, Hüseyin Namık Orkun gibi Türkologlar tarafından da kabul görmüştür.¹⁰⁸

Bunlardan başka E. D. Polivanov, V. A. Livşiç, Köktürk işaretlerinin Türk damgalarından oluştuğunu fakat Soğut, Aramî, Pehlevî gibi yazılardan da etkilendiği görüşüne sahiptir.¹⁰⁹ O. Pritsak ve A. Rona Tas gibi Türkologlar da Köktürk yazısının hece yazısından geliştiğini düşünmektedirler.¹¹⁰

Köktürk işaretleri hangi kökten gelirse gelsin Türkçenin yazımında en elverişli alfabelerden birisi olmuştur. Köktürk alfabesi 38 harften oluşmaktadır. Bu harflerden 4'ü ünlü, 31'i ünsüz 3'ü de çift ünsüzdür (ligatür). Ünsüzlerin 20 tanesi kalın ve ince olmak üzere ikili şekillere sahipken, 7 tanesi tek şekillidir. 4 harf de ünlülerle çift oluşturmaktadır.

Köktürk Kağanlığı yıkıldıktan sonra yerine kurulan Uygur Kağanlığı döneminde Türkler Köktürk işaretlerinin yanı sıra, pek çok alfabe kullanmışlardır. Eski kültürlerde yazıyı icat eden toplumların ticaret yoluyla kazanç sağlama ve din misyonerliğiyle nüfus kazanma¹¹¹ olmak üzere iki amacı vardır. Uygurlar konar-göçer (nomad) yaşam tarzlarını değiştirip yerleşik hayata geçip şehirlerde yaşamaya başlamışlardır. Ticaret ve tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Yeni hayat tarzından dolayı Maniheist Soğdak tüccarların ve dinî misyoner faaliyetlerin etkisiyle Böğü Kağan 692 yılında Maniheizmi devlet dini olarak kabul etmiştir.¹¹² Yeni dinin öğretileri, dinî metinlerin yazılı olduğu alfabeyle de Uygurlar arasında kullanılabilir hâle getirmiştir. Maniheist

¹⁰² Hatice Şirin User, age., 22-23. s.

¹⁰³ Nejat Diyarbekirli, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973, 291-304. s.

¹⁰⁴ İsmail Doğan, *Kafkasyadaki Göktürk Runik İşaretli Yazıtlar*, TDK Yay., Ankara 2000.; İsmail Doğan, *Doğu Avrupadaki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, TDK Yay., Ankara 2002.; Semih Tezcan, "En Eski Türk Dili ve Yazımı", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara 1994, 277; 283. s.; Talat Tekin, *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara 2004.; Hatice Şirin User, age., 31. s.

¹⁰⁵ Namık Açıkgöz, "Türklerin Kullandığı Alfabelerden Göktürk Alfabesi", *Yeni Türkiye*, Mayıs-Haziran 1997, yıl 3, sayı 15, 236. s.

¹⁰⁶ Hatice Şirin User, age., 31. s.; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, 120. s.

¹⁰⁷ V. Thomsen, *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri*, (Çev: Vedat Köken), TDK Yay., Ankara 1993, 49-55. s.; Hatice Şirin User, age., 33. s.; Ahmet Caferoğlu, age., 120. s.

¹⁰⁸ Ahmet Caferoğlu, age., 121. s.; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2005, 169. s.

¹⁰⁹ Ahmet Bican Ercilasun, age., 169. s.

¹¹⁰ Hatice Şirin User, age., 35. s.

¹¹¹ Hatice Şirin User, age., 37. s.

¹¹² Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not (762-1962)", *TDAY-B* 1962, 6. s.

Uygurların ve Uygur olmayan Türklerden kalan yazılı metinler Turfan ve Dunhuang bölgelerinde bulunmuştur. Mani alfabesiyle yazılan metinlerde noktalama işaretlerinin¹¹³ kullanılması dikkate çekicidir. Bu alfabeyle şiirler, hikâyeler, dua ve ilahiler, dinî kitaplar gibi eserler yazılmıştır.¹¹⁴ Mani inancındaki Uygurlar Mani alfabesinin yanı sıra Köktürk işaretleri, Uygur, Brahmi, Tibet ve Süryani alfabelerinin de kullanmışlardır. Mani alfabesi IX. yüzyılım ortalarına kadar Moğolistan ve Doğu Türkistan bölgelerinde kullanılmıştır.¹¹⁵

Soğut alfabesi, Türkler arasında yaşayan Soğut tüccarların etkisiyle kullanılmaya başlanmıştır.¹¹⁶ Soğutça ve Soğut alfabesinin I. Köktürk Kağanlığı döneminden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Çünkü 5. Köktürk Kağanı Muhan'ın mezar taşı Bugut yazıtının üç yüzü de Soğutça yazılmıştır. Bu alfabe Türkler arasında çok kısa bir süre kullanılmıştır.¹¹⁷ Uygurlar döneminde IX. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Çince, Uygurca ve Soğutça yazılan Karabalgasun yazıtında da Soğut alfabesini görmekteyiz.¹¹⁸ Güney Gobi'deki Sevrey yazıtının da Köktürk işaretli Uygurcanın yanı sıra Soğut alfabeli Soğutça olarak yazıldığı bilinmektedir.¹¹⁹

Eski Türkçe döneminden kalan en zengin edebiyat ürünleri Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Uygur alfabesinin Türkler arasında ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda net bir sonuca ulaşılamamıştır. Gabain'e göre ilk Uygur harfli metinler 750-827 yıllarında yazılmıştır. S. Çağatay kesin bir tarih belirtmenin mümkün olmadığı; S. G. Clauson, bu alfabenin VIII. yüzyıldan önce tasarlandığı; S. Tezcan Uygur alfabesinin IX. yüzyıl sonlarında kullanılmaya başladığı görüşündedirler.¹²⁰ Bu görüşlerden hareketle Uygur alfabesinin VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Sibiryaya-Yenisey, Kuzey Moğolistan, Türkistan'ın tamamı, İdil nehri kıyıları, Transkafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı topraklarını içine alan sahada kullanılmıştır. Uygur alfabesi Soğutlardan alınmış fakat Türkçe ses yapısına uydurularak millileştirilmiştir.¹²¹ Hitay ve Moğol Devletleri Uygur alfabesini resmî alfabe olarak kullanmışlardır. Mançu, Kalmuk ve Buryat alfabelerini oluşturan din adamları, söz konusu alfabeleri Uygur alfabesinden adapte etmişlerdir.¹²² Uygur alfabesi sağdan sola doğru yazılır. 18 harften oluşan alfabede üç işaret ünlüleri, 15 işaret de ünsüzleri göstermektedir. Harfler seslerin içte, ortada ve sonda olmalarına göre üç şekilde yazılmışlardır.

Brahmi yazısı hakkında, Sami yazısının Aramî koluna ait olduğu ve Fenike alfabesiyle bazı ortaklıkları olduğu görüşü yaygın olmakla beraber, Brahmi alfabesinin Dravidyen bir icat ya da Hintli din adamlarının resimlerden icat ettiği bir yazı sistemi olduğu yönünde de görüşler vardır.¹²³ Bu yazı M. Ö. VIII-VII. yüzyıllarda Hindistan'da kullanılan bu yazı M. S. III-IV. yüzyıllarda Barahma adıyla anılmıştır.

Uygurlar bu alfabeği tıpkı Toharlarda olduğu gibi Budizm'e ait dinî metinlerden öğrenmişlerdir. Bu alfabeyle yazılan metinleri Gabain X. yüzyıla dayandırırken, G. Clauson bu alfabenin daha öncelerde kullanılmaya başlandığını belirtmiştir. I. Köktürk Kağanlığına ait Bugut yazıtının bir yüzünün bu alfabeyle yazılması bu düşünceyi desteklemektedir.¹²⁴ Soldan sağa doğru ve alta alta devam eden bu alfabeyle yazılan 79 parçalık metinler tespit edilmiştir. Uygur Türkleri bu alfabeği Türkçeye uygun hâle getirmek için bazı değişiklikler yapmışlardır. Brahmi alfabesinde yapılan değişikliklerle (a ünlüsü ve ya hecesi birleştirilerek aya; u ünlüsü ve yu hecesi birleştirilerek uyu) gibi ünlülerin okunmasındaki karışıklığı engelleyen bazı ligatürler ortaya çıkarılmıştır. Brahmi yazısında bulunan 28 hece işaretine Uygurlar yedi işaret daha eklemişlerdir.¹²⁵ Bu yazı Türkler arasında uzun bir süre kullanılmamıştır. Bugün kütüphanelerde bu yazıyla yazılmış 100 metin bulunmaktadır.

Tibet yazısının Türkler arasında yayılması, Budizm'in yanı sıra, Tibet'in Doğu Türkistan bölgesini işgal etmek istemesi gibi dinî ve siyasî nedenlere bağlanabilir.¹²⁶ VIII-IX. yüzyıllarda Uygurlarla Tibetlilerin iç içe yaşadıkları Gansu bölgesinde Uygurlar Budizm'in de etkisiyle Tibet yazısını kullanmışlardır. Tibet yazısı hece ve alfabe sistemlerinin karışık olduğu bir yazıdır. Tibet yazısında 30 ünsüz, beş ünlü, bir ters çevrik i, üç tane de harf altı ünsüz içerir.¹²⁷ Bu yazı Türkler arasında çok yayılmamış, kullanım sahası da Doğu Türkistanın bazı bölgeleriyle sınırlı kalmıştır. Dunhuang'daki Bin Buda mağaralarından çıkan 14 bin parçadan oluşan koleksiyonda Tibet yazısıyla yazılmış mahdut sayıda metinler bulunmaktadır. Bunlar Paris Biblioteque National'de bulunmaktadır.

¹¹³ Ahmet Caferoğlu, age., 173. s.

¹¹⁴ Ahmet Bican Ercilasun, age., 230-242. s.

¹¹⁵ Hatice Şirin User, age., 45. s.

¹¹⁶ Ahmet Caferoğlu, age., 165. s.; Hatice Şirin User, age., 48. s.

¹¹⁷ Hatice Şirin User, age., 48. s.

¹¹⁸ Hatice Şirin User, age., 49. s.

¹¹⁹ Hatice Şirin User, age., 49. s.

¹²⁰ Hatice Şirin User, age., 53. s.

¹²¹ R. Rahmeti Arat, "Uygur Alfabesi", *Makaleler I. C.*, 679. s.

¹²² Hatice Şirin User, age., 57. s.

¹²³ Hatice Şirin User, age., 62. s.

¹²⁴ Hatice Şirin User, age., 63. s.

¹²⁵ Hatice Şirin User, age., 64. s.

¹²⁶ Hatice Şirin User, age., 67. s.

¹²⁷ Hatice Şirin User, age., 68. s.

M. S. II. yüzyılda Türkler arasında misyoner faaliyetlerine başlayan Hristiyan misyonerler, ancak VII. yüzyılda amaçlarına ulaşmışlar ve Türkler arasında Süryani koluna dayalı Nasturî mezhebi yayılmaya başlamıştır. Nasturîliğe ait bazı dinî metinler sınırlı sayıda da olsa bu dönemde Uygurcaya çevrilmeye başlanmıştır. Turfan bölgesinde bulunan Nasturî kilisesinde Estrangelo yazısıyla yazılmış bazı metinler bulunmuştur. Bir de Öngüt mezar taşları bu alfabeyle yazılmıştır. Estrangelo alfabesi Suriye ve bugünkü Urfa bölgesinde yaşayan Süryaniler için geliştirilmiştir. Bu yazının en önemli kolu V. yüzyılda ilk örnekleri görülen Estrangelo alfabesidir. Estrangelo alfabesi Nasturiler tarafından Türkistan ve Çin içlerine kadar yayılmıştır. Türkçenin ses sistemine uydurulan bazı yeni harf şekiller oluşturulmuştur.

İbrani alfabesi, Harun Reşid devrinde (786-809) Museviliğin Karay mezhebine giren Hazarlar tarafından kullanılmıştır.¹²⁸ Fakat bugün için elimizde Hazarlara ait yazılı bir belge bulunmamaktadır. İbrani alfabesiyle yazılı metinler Hazarların bugünkü devamı olduğu düşünülen Karaylardan kalmadır. Bu metinlerin ilki XVI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bugün Litavanya, Ukrayna, Kırım ve Polonya gibi ülkelerde dağınık olarak yaşayan dinî metinlerini içeren eserlerde kullanılan İbrani alfabesi, Karay Türkçesinin sözlü olarak yaşamasından dolayı kullanım alanı oldukça daralmıştır. İbrani alfabesi köken itibariyle Sami yazısının Kenan kolundan gelmektedir.

Yakın Dönemde Türk Alfabeleri

Grek alfabesi yakın çağda Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı olan ve Anadolu'nun iç kesimlerinde Nevşehir, Kayseri ve Karaman gibi bölgelerde yaşayan Karamanlılar tarafından kullanılmıştır. Karamanlılar bu dönemde oldukça zengin bir yazılı edebiyat eserleri bırakmışlardır. Bu eseler arasında dinî metinler ağırlıklı olmakla beraber, gazete, dergi, ders kitabı, gramer kitabı gibi basılı eserlerin yanı sıra kilise, mezar kitabeleri gibi kutsal mekânlarda kitabeler yer almaktadır.

Grek yazısı Kuzey Sami yazısından gelişen bir yazı sistemidir. Asıl gelişimini Fenike alfabesi etkisi altında tamamlamıştır.¹²⁹ Alfabe, Suriye'nin Kuzeyinde kurulan Yunan sahil kolonisi tarafından geliştirilmiştir. Grek alfabesi Karamanlı Türkçesini tam olarak karşılayamıyordu. Türkçedeki ı, ü, ö, c, ç, j, ş gibi sesler farklı harf birlikleriyle ve diakritiklerle gösterilmiştir.¹³⁰

Türkler, Emevi Devleti döneminden beri İslâm devletleriyle temas kurmuşlardır. Bu ilişki özellikle Abbasiler döneminde askerî güç sağlamak amacıyla paralı asker ve askerî köle edinme yoluyla devam etmiştir.¹³¹ Bu askerle İslâm dinini Bulgar, Karahanlı ve Oğuz Türklerine tanıtmışlardır. Bundan sonra Samaniler döneminde Maverâünnehir tamamen İslâmiyetin yerleştiği bir bölge olmuştur. Horasan bu bölgenin Tasavvuf düşüncesinin merkezi olmuştur. İslâmiyetin kabulü İslâm medeniyetinin taşıyıcısı olan alfabeyle de beraberinde getirmiştir. İlk zamanlar Uygur alfabesiyle yan yana kullanılan Arap alfabesi sonraları bütün Türk unsurlar tarafından tercih edilmiştir.¹³² Uygur alfabesinin terk edilmesi uzun yıllar almıştır. Çünkü Miraçnâme, Tezkiretü'l-Evliya, Muhabbet-nâme gibi eserler XIV-XV. yüzyıllarda Uygur harfleriyle yazılmışlardır.¹³³

Arap alfabesinin Estrangelo yazısından geliştiğini kabul edenlerin yanında, Sami asıllı Nebati kavminin yuvarlak hatlı yazısından geliştiğini düşünenler de vardır.¹³⁴

Arap alfabesi pek çok bölgede farklı milletler tarafından kullanılan yaygın bir alfabe olmuştur. Bu yaygınlığın sonucu olarak Arap alfabesini kullanan milletler alfabeyle bazı sesleri ekleme yoluna gitmiştir. Farslar alfabeyle olmayan ç, ş ve j sesleri için (œ, © ve |) işaretlerini alfabeyle eklemiştir. Türkçede bulunan nazal η için de g sesini işaretlemeye kullanılan / harfi kullanılmıştır. XI. Yüzyılda Arap alfabesinin, temel olarak 29 harfle yazıldığı görülmektedir. Hem Türkçe hem de alıntı sözlerin imlasında kullanılan bu harfler şunlardır: [, ' , - , ~ , š , 3 , ° , ç , £ , □ , ¥ , | , § , © , « , - , ~ , à , á , â , é , ë , í , ñ , ô , ö , ø , û , ý .

Arap alfabesindeki ~ , 3 , £ , « , - , ~ , à , á harflerinin ses karşılıkları Türkçenin ses sisteminde olmadığı için, bu harfler Türkçe kelimelerde kullanılmamıştır. Ancak « ve ~ ilk başlarda Türkçe seslerin işaretlenmesinde kullanılmazken, sonraları kalın ünlü sözlerde kullanıldığı görülmektedir. Hatta Batı Türkçesi için - , š , ~ , « harfleri kalın ve ince sıradan kelimeler için kullanılırken Doğu Türkçesi için böyle bir ayırım olmamış kelime kalın da olsa ince de olsa hep - , š harfleriyle gösterilmiştir.

Arap alfabesi Yakut, Çuvaş, Karay gibi Türk gruplar ayrı tutulduğunda bütün Türk Dünyası tarafından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kullanılmıştır. Bu süre içinde ünlü tabanlı bir yazı sistemine sahip olan

¹²⁸ Hatice Şirin User, age., 81. s.

¹²⁹ Hatice Şirin User, age., 91. s.

¹³⁰ Hatice Şirin User, age., 91. s.

¹³¹ Hatice Şirin User, age., 93. s.

¹³² Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık gibi Karahanlı Türk kültür tarihinin en önemli eserlerinin bazı nüshaları Uygur alfabesiyle istinsah edilmiştir.

¹³³ Hatice Şirin User, age., 95. s.

¹³⁴ Hatice Şirin User, age., 95. s.

Türkçenin yazımında ünsüz tabanlı bir yazı sistemine sahip olan Arap alfabesinin yetersizliği hiç tartışılmamıştır.

XIX. yüzyılın başlarında başlayan yenileşme hareketleri ile birlikte Osmanlı, İdil-Ural ve Kafkasya aydınları tarafından 1850-1880 yıllarında alfabenin yetersizliği ve ıslah edilmesi gerektiği fikri tartışılmaya başlanmıştır. Bu konuda Türk dünyasının farklı coğrafyalarında ayrı tecrübeler yaşanmıştır. Türkçenin ünlülerini göstermede yetersiz kaldığı, bu yüzden eş yazılı durumların ortaya çıktığı, Arap alfabesinin zor öğrenilmesinden dolayı okuma yazma oranının düşük olduğu gibi nedenlerle dilimizdeki ünlülerin hepsinin yazılması yoluna gidene; basım işlerinin ve okumayı kolaylaştırmaya yönelik ıslah çalışmaları yapılmıştır.¹³⁵ Arap alfabesi bugün İran'da yaşayan Güney Azerbaycanlılar ve Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri tarafından kullanılmaktadır.

Aziz Cyrill e kardeşi Methodius tarafından IX. yüzyılda Grek alfabesinden oluşturulan Kiril alfabesi¹³⁶ Türk dünyasında Çuvaş ve Yakut Türkleri tarafından XVIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Diğer Türk halkları ise Arap alfabesini kullanmaya devam etmekteydiler. Arap alfabesinin ıslah edilmesi fikrinin dillendirilmeye başlandığı XIX. yüzyılda Arap alfabesinin yanı sıra Kiril veya Latin alfabesine geçilmesini savunan aydınların sayısı az değildir. Sait Halfin, Mirza Kazem Bek, İbray Altınarın, Çokan Velihanov ve başka Türk aydınlarının yanı sıra P. M. Melioranski, N. İ. İlminski ve S. E. Malov gibi Rus bilim adamları tarafından bu düşünce desteklenmektedir.¹³⁷

XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Rusya Müslümanları ve Osmanlı aydınları Arap alfabesinin ıslahı üzerine tartışırken 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü Türkoloji kongresi toplanmıştır. Burada görüşülen konulardan birisi de alfabe meselesidir. Türk Dünyasından bu kongreye katılan aydınların çoğu Latin alfabesine geçilmesi fikrinde birleşmişler, Tataristan delegasyonundan olan Alimcan İbrahim Arap alfabesinin muhafaza edilmesini savunmuştur.¹³⁸ Ama kongrenin sonunda bütün Türk halklarının Latin alfabesine geçmesi kararı alınmıştır. Ancak Türk halklarının Latin alfabesini kullanmaları çok kısa sürecektir. 22 Haziran 1938 yılında SSCB'de çıkarılan bir kararla SSCB'deki Türk topluluklarının tamamen Rus Kiril alfabesinin kullanılması kararı alınmıştır.¹³⁹ Bu kararın alınmasının ardından Azeri, Tatar, Yakut, Hakas 1939; Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Özbek 1940; Tuva 1943; Gagavuz Türkleri 1957 yılında Kiril alfabesiyle yazmaya başlamışlardır. Bugün Çuvaş, Yakut, Altay, Hakas, Şor, Tuva, Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazakistan, Kırgızistan, Başkurdistan, Tataristan Türk cumhuriyetleri Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

Latin alfabesinin en eski metinleri M. Ö. VII-VI. yüzyıllara ait olup Grek alfabesinden geliştiği fikri ağır basmaktadır.

Latin alfabesi Türkler tarafından ilk defa XX. yüzyılın ilk çeyreğine rastlar. Ama Türkçenin Latin alfabesiyle yazılan ilk eseri 1303 yılında Fransiskan rahipleri tarafından yazıya geçirilen Codeks Cumanikus'dur.¹⁴⁰ Bu eserden sonra yazılan Latin alfabeli Türkçe metinler de vardır. Macar Johann Schildtberger Ankara savaşında Aksak Timura esir düşmüş ve esaretin sonunda gezi notlarını yayınladığı eserinin arkasına Hristiyan Tatarlardan derlediği düşünülen Tatarca dua metninin transkripsiyonunu yazmıştır. Georgius adlı bir Macar esiri de 1481'de yazdığı *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* adlı eserde, aralarında Yunus Emre'nin manzumelerinin de bulunduğu Türkçe şiirler yazmıştır.¹⁴¹ Bunlardan başka Türkçenin öğretilmesi amacıyla Batılı Türkologlar tarafından yazılmış kısa gramerler yazmışlardır. Filippo

¹³⁵ Arap alfabesinin ıslahıyla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlarla ilgili geniş bilgi için şu eserlere bakılabilir: Hatice Şirin User, age., Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, Ankara 1992; M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, TDK Yay., Ankara 1973; A. S. Levend, *Türk Dilinde Sadeleşme ve Gelişme Evreleri*, Ankara 1972; Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)", *TTK- Belleten* 1953, c. XVII, Ankara 1950; Mustafa Öner, "Ortak Türk Alfabesi" Hakkında Bazı Notlar", *Yeni Türkiye*, Türk Dünyası Özel sayısı I, Mayıs-Haziran 1997, yıl 3, sayı 15, 207-233; Mustafa Öner, "I. Bakü Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri": *1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nin 70. Yıl Dönümü Toplantısı*, TDK Yay., Ankara 1999, 13-25.s.; Mustafa Öner, "İslah Edilmiş Tatar Alfabesi ve Huca Bedi'nin Derlediği Tatar Ata Sözleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi X (Üzbeğe Bayçura Özel Sayısı)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İzmir 2001, 213-313.s.; Mustafa Altun, "Alfabe Değişiminin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme", Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan, (Editör: Yrd. Doç. Dr. Enis Şahin), Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü, Adapazarı, Aralık 2004, 57-63. s.; Ümit Özgür Demirci, "Arap Harfli Özbekçenin İmla Özellikleri", http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/umit_ozgur_demirci_ozbekce_imla_ozellikleri.pdf; Ümit Özgür Demirci "Türk Dünyasında Arap Harflerinin İslah Edilmesi ve Latin Harflerine Geçiş Tartışmaları", http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/umit_ozgur_demirci_harf.pdf; Mehmet Kutalmış, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi", *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, 1-21. s.; *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları*, (Çev: Kâmil Veli Nerimanoğlu, Mustafa Öner), TDK Yay., Ankara 2008.

¹³⁶ Hatice Şirin User, age., 143. s.

¹³⁷ Hatice Şirin User, age., 149. s.

¹³⁸ Mustafa Öner, "Bakü Türkoloji Kongresinde İdil Ural Türkleri", *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2 Ocak 1999, 5. s.

¹³⁹ Hatice Şirin User, age., 153. s.

¹⁴⁰ Talat Tekin, "Avrupalılar ve Türkçenin Latin harfleriyle Yazımı", *Türk Dili*, Kasım 1978, S. 326, 590-594. s.; Annemarie von Gabain, "Codex Cumanicus'un Dili" (çev. Mehmet Akalın): *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara 1988, 67-109.s.

¹⁴¹ Hatice Şirin User, age., 361. s.

Argenti tarafından 1533’ te yazılan *Regola del parlare turcho*’ adlı eser Osmanlı Türkçesinin öğretilmesi amacıyla yazılmış bir kılavuzdur. Guillaume Postel 1522’de *De la République des Turcs* adlı eserini yazmış; esere 1575’te “Instruction des mots de la langue turquesque les plus communs” başlıklı bölümü eklemiştir. Türkçenin öğretimi için hazırlanan bu ekte, Türkçe sözlerin Latin harflerine transkripsiyonu da bulunmaktadır. 1611’de İtalyan Cizvit papazlarından Pietro Ferraguto, *Grammatica turchesca* adlı Türkçe gramer kitabını yazmıştır. 1612’de, yine bir papaz olan Hieronymus Megiser Leipzig’de *Institutionum linguae turcae libri quatuor* adındaki Türkçe gramer kitabını yayımlar.¹⁴²

Türkçenin Latin alfabesiyle yazıldığı örnekler, Türk aydınlarını Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin kullanılabileceği fikrine götürmüştür. Latin alfabesinin Türkler arasında kabul edilmesi süreci Türk Dünyası için iki farklı yolla olmuştur. Bunlardan birincisi SSCB’nin, Rusya Müslümanları ve Osmanlı Devleti arasında önemli bir kültür bağı sağlayan Arap alfabesinin değiştirilerek yazı birliğini Rusya Türkleri lehine değiştirme siyasetidir. Bu nedenledir ki Stalin 1926 Bakû Türkoloji Kurultayında alınan “Latin alfabesine geçişin her cumhuriyetin kendi iç işidir” sonucuna varılmasını desteklemiştir. Türk halkları açısından da bu karar, toplu olarak Latin alfabesine geçiş hem yazı birliğini koruyacak hem de eğitimi kolaylaştırarak okuma yazma oranının artmasına katkı sağlayacaktı. Bu sayede Rusya Müslümanlarının çağdaşlaşması da mümkün olacaktı. İkinci yol ise Osmanlı Devletinin yıkılması sonucu her yönüyle yeni ve modern bir devlet oluşturma çabalarıdır. Diğer bir nedeni de toplu olarak Latine geçen Türk Dünyası ile ortak alfabe sağlama düşüncesidir. Bakû kurultayının ardından 11 Mayıs 1927’de Yeni Alfabe Bütün Birlik Merkez komitesi kurulur.¹⁴³ Tüm Türk halklarının ortak bir alfabe oluşturma çalışmaları için her cumhuriyetten temsilciler seçilir ve alfabe projeleri yapılır. 34 işareten oluşan ortak Türk-Latin alfabesine geçiş süreci 1945 yılına kadar tamamlanacaktır. Ama durum hiç de öyle olmaz Stalin yönetimi daha 1938 yılından itibaren her Türk halkına farklı olacak şekilde Kiril alfabeleri hazırlatmaya başlar. Yakutlar tarafından 1917 yılından beri kullanılmaya başlanan Latin alfabesinin Rusya Türkleri arasında kullanılması, 1938’de başlayan Kirilleştirme süreciyle son bulmuştur. Bu kısa süre içinde: Yakut 1917-1939; Azerbaycan 1922-1938; Hakas 1229-1939; Şor 1930-1939; Gagavuz 1932-1957; Türkmen 1928-1940; Kırım 1929-1938; Nogay 1928-1938; Kumuk 1928-1938, Karaçay-Balkar 1924-1936; Karakalpak 1928-1940; Kazakistan 1929-1940; Kırgızistan 1928-1940; Başkurt 1928-1940; Tatar 1927-1939; Özbek 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesiyle yazmışlardır.

Bu Türk Cumhuriyetlerinin bazıları 1991’de tekrar bağımsızlıklarını kazandıktan sonra yeniden Latin alfabesine geçmişlerdir. Bugün Azerbaycan, Gagavuz, Kırım, Türkmen, Özbek Türkleri 1991 yılında Marmara Üniversitesinde yapılan Alfabe toplantısının da etkisiyle Latin alfabesine geçmişlerdir. Latin alfabesine geçmek isteyip de geçemeyen Tataristan Özerk Cumhuriyeti Rusya’nın baskısıyla karşı karşıyadır. Bugün Kazakistan’da Latin alfabesine geçiş çalışmaları sürdürülmekte, bu konuda Türkiye’nin de tecrübelerinden yararlanmak için Kazak ve Türk bilim adamları 11-15 Haziran 2007 tarihleri arasında Türk Dil Kurumunda bir toplantı yapmışlardır.

Türkler bugüne kadar ister ticarî ister dinî amaçla veya siyasî dayatma sonucu olsun pek çok alfabe kullanmıştır. Ama bunların arasında Türklerin yaratması olan Köktürk İşaretleri ile modern ve çağdaş bir ulus yaratma endişeleriyle kullanılan Latin alfabesi hepsin farklı bir yere sahiptir.

Kaynakça

1926 Bakû Türkoloji Kurultayı Tutanakları, (Çev: Kâmil Veli Nerimanoğlu, Mustafa Öner), TDK Yay., Ankara 2008

Açıkgöz, Namık, “Türklerin Kullandığı Alfabelerden Göktürk Alfabesi”, *Yeni Türkiye*, Mayıs-Haziran 1997, yıl 3, sayı 15, 236. s.

Altun, Mustafa, “Alfabe Değişiminin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan, (Editör: Yrd. Doç. Dr. Enis Şahin), Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü, Adapazarı, Aralık 2004, 57-63. s.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984. 120. s.

Demirci, Ümit Özgür, “Arap Harfli Özbekçenin İmla Özellikleri”, http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/umit_ozgur_demirci_ozbekce_imla_ozellikleri.pdf.

¹⁴² Hatice Şirin User, age., 362-363. s. Ayrıca buraya alamadığımız diğer gramer kitaplar ve sözlükler hakkında geniş bilgi için aynı eserin 1116. dipnota bakılabilir.

¹⁴³ Hatice Şirin User, age., 364. s.

Demirci, Ümit Özgür, “Türk Dünyasında Arap Harflerinin Islah Edilmesi ve Latin Harflerine Geçiş Tartışmaları”,
http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/umit_ozgur_demirci_harf.pdf

Diyarbakirli, Nejat, “Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı”, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973, 291-304. s.

Doğan, İsmail, *Doğu Avrupadaki Göktürk (Runik) İşaretili Yazıtlar*, TDK Yay., Ankara 2002.

Doğan, İsmail, *Kafkasyadaki Göktürk Runik İşaretili Yazıtlar*, TDK Yay., Ankara 2000.

Ercialsun, Ahmet Bican, *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2005, 169. s.

Kutalmış, Mehmet, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi", *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, 1-21. s.

Levend, Agah Sırrı, *Türk Dilinde Sadeleşme ve Gelişme Evreleri*, Ankara 1972

Öner, Mustafa, “I. Bakû Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri”: *1926 Bakû Türkoloji Kongresi'nin 70. Yıl Dönümü Toplantısı*, TDK Yay., Ankara 1999, 13-25.s.

Öner, Mustafa, “Islah Edilmiş Tatar Alfabeti ve Huca Bedi'nin Derlediği Tatar Ata Sözleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi X (Üzbek Bayçura Özel Sayısı)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İzmir 2001, 213-313.s.

Öner, Mustafa, “Ortak Türk Alfabeti Hakkında Bazı Notlar”, *Yeni Türkiye*, Türk Dünyası Özel sayısı I, Mayıs-Haziran 1997, yıl 3, sayı 15, 207-233. s.

Şimşir, Bilal, *Türk Yazı Devrimi*, Ankara 1992

Tansel, Fevziye Abdullah, “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)”, *TTK- Belleten* 1953, c. XVII, Ankara 1950

Tekin, Şinasi, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayı İle Birkaç Not (762-1962)”, *TDAY-B* 1962, 6. s.

Tekin, Talat, *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara 2004.

Tezcan, Semih, “En Eski Türk Dili ve Yazını”, *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara 1994, 277; 283. s.

Thomsen, V., *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri*, (Çev: Vedat Köken), TDK Yay., Ankara 1993, 49-55. s.

User, Hatice Şirin, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara 2006.

Ülkütaşır, M. Şakir, *Atatürk ve Harf Devrimi*, TDK Yay., Ankara 1973